

УДК 379.85:504.062

І. І. Ковтуник,
к. геогр. н., старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,
природничо-економічний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1484-0708>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.2.30

ПЕЧЕРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК АТРАКТИВНИЙ ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

I. Kovtunyk,
PhD in Geography, Senior Lecturer of the Department of Tourism
and Hotel-Restaurant Business, Natural-Economical Department,
Ivan Ogiyenko Kamyanets-Podilsky national university

CAVES OF KHMELNYTCHCHYNA AS A ATTRACTIVE TOURISTIC RESOURCE

Сьогодні особливо зростає значення регіональної туристичної політики. Регіональними стратегіями розвитку областей Західного регіону визнано рекреацію і туризм як пріоритетні складові соціально-економічного розвитку регіону. Особливо важливим є те, що рекреаційно-туристичний потенціал виступає достатньо активним чинником розвитку відпочинку, а також спричиняє додатковий стимулюючий вплив на розвиток транспорту і технологій, інфраструктури, сфери послуг, будівельної індустрії та інших сфер економіки. В Хмельницькій області основу природного потенціалу складають тектонічні ресурси, орографічні ресурси, спелеологічні ресурси, рекреаційні ландшафти, природно-заповідні об'єкти та території історико-культурного призначення. В даній статті досліджено саме печери або спелеологічні ресурси Хмельницької обл. Досліджені орографічні ресурси, в яких формуються печери Хмельниччини, спелеологічні ресурси Хмельниччини, печерний (скельний) чоловічий монастир у Бакоті.

Today especially grows the importance of regional tourism policy. Regional development strategies areas of the Western Region recognized recreation and tourism as priority components of socio-economic development. It is particularly important that the recreational-tourism potential acts quite an active factor in the development area, and causes additional stimulating effect on transport and technology, infrastructure, services, construction industry and other sectors of the economy. Khmelnychchyna is one of the most promising regions in terms of the development of recreation and tourism in our country. This is explained by the advantageous features of its geographical location and the wealth of recreational and touristic potential. Recreational resources are divided into three main groups: natural-geographic, historical-cultural and socio-economic. An important role in this classification belongs to natural and geographical recreational resources, because they are the basis for the formation and development of the main types of recreation and tourism. Natural-geographical recreational resources are understood as factors, substances and properties of components of natural and natural-anthropogenic geosystems, which have favorable internal and external, qualitative and quantitative parameters for the implementation of recreational activities. The following types of resources are distinguished within natural-geographical recreational resources: geological, orographic (relief resources), speleological, hydrological, balneological, biotic, landscape. In Khmelnytska region the foundation of natural potential contents tectonic resources, orographical resources, speleological resources, recreational landscapes, natural protected areas and areas of

historical and cultural significance. In this article the caves or speleological resources of Khmelnytska region were investigated. Orographical resources, where caves of Khmelnychyna are forming, speleological resources of Khmelnychyna, cave (rocky) male monastery in Bakota were investigated.

Ключові слова: тектоніка, рельєф, орографія, печера, спелеологічні ресурси.
Key words: tectonic, relief, orography, cave, speleological resources.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Багатство та унікальність природно-рекреаційних ресурсів в Хмельницькій обл. створює передумови для розвитку рекреаційного господарства, економіки за рахунок їх ефективного використання, дає підстави сподіватися, що на території Хмельниччини рекреація згодом переросте у потужну індустрію відпочинку, фізичного й духовного відновлення, глибокого національного самоусвідомлення, екологічної освіти і виховання рекреантів, тому рекреаційна сфера повинна бути визнана в області як одна з пріоритетних.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженням ресурсів Хмельниччини присвячені ряд публікацій, з них монографія "Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині" [6], де автор даної статті досліджує орографічні ресурси (ресурси рельєфу) рекреаційні ресурси Хмельниччини.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Метою статті є дослідити печери Хмельниччини як атрактивний туристичний ресурс. Згідно мети, були поставлені наступні завдання:

1. Дослідити орографічні ресурси, в яких формуються печери Хмельницької області.
2. Вивчити спелеологічні ресурси Хмельниччини.
3. Дослідити печерний (скельний) чоловічий монастир у Бакоті.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Хмельницька область розташована в південно-західній частині Східно-Європейської (Руської) платформи на межі двох її тектонічних структур — Українського кристалічного щита і Волино-Подільської плити. Український кристалічний щит є найдавнішою ділянкою земної кори на території України і найбільш піднятою частиною фундаменту платформи. Він складений сильно зміненими магматичними і

метаморфічними кристалічними породами, які утворилися в архейській і протерозойській ерах і мають вік 3,5—0,6 млрд. років (табл. 1). Гірські породи щита дуже зім'яті в складки і розчленовані численними розломами на блоки різної величини. Найдавніші (протерозойські) розломи розкололи щит на блоки, крайній західний з яких — Волино-Подільський лежить в основі східної частини області. В свою чергу він розділений на два менші блоки — Волинський і Подільський.

Внаслідок давніх тектонічних рухів фундамент Волино-Подільської плити також розколовся на ряд блоків, а сама плита неодноразово опускаючись, ставала морських дном. В морських басейнах плити відбувалось інтенсивне нагромадження осадових відкладів з органічних решток та знесених із суші уламків гірських порід. Наступи моря спостерігалися в першій половині палеозойської ери (кембрійський, ордовіцький і силурійський періоди), в кінці мезозою (крейдовий період) та кайнозої (палеогеновий, неогеновий періоди). Неогенові відклади поширені майже по всій території області, вони мають значну товщину і різноманітний склад. Їх формування відбувалось здебільшого в басейнах Тортонського і Сарматського морів, окраїни яких покривали в неогені більшу частину області (за винятком найбільш піднятих ділянок кристалічного щита). Свідченням цього є значне поширення вапняків, що мають органічне походження. Найпотужнішими є рифові вапняки, які вузькою смугою (від 2 до 6 км.) простягаються на південному заході області. Формування бар'єрного рифу відбувалось в морі майже паралельно до його берега, внаслідок нагромадження водоростей, коралів, молюсків. При загальному піднятті Поділля, що відбувалось під час альпійського горотворення, на всій його території запанував континентальний режим, а бар'єрний вапняковий риф став горбистим пасмом, відомим як Товтри. В інші періоди плита піднімалась, ставала сушею, відбувалось руйнування верхнього шару порід під впливом зовнішніх сил. Відкладів цих періодів на території області майже не виявлено.

Важливе значення для рекреації та для формування рекреаційних потоків має рельєф.

Таблиця 1. Породи геологічних періодів на території Хмельницької обл.

Ери	Періоди	Початок, млн р.	Породи, якими представлений період	Місце виходу порід на поверхню
Кайнозойська	Четвертинний (антропогеновий)	1,8	піски, супіски, суглинки, лес і лесовидні суглинки, гравій, галька, торф	в місцях поширення
	Неогеновий	25	кварцові та кварцово-глауконітові піски, пісковики, вапняки, глини, мергелі, гіпси та ангідрити	в місцях поширення
	Палеогеновий	67	кварцові та кварцово-глауконітові піски, пісковики, мергелі	в місцях поширення
Мезозойська	Крейдовий	137	кварцові та кварцово-глауконітові піски, опоки, опалові спонголіти, крейда, крейдоподібні та піщані вапняки, кремій	берегові схили Дністра та долини Горині
	Юрський	195	не представлений	
	Тріасовий	230	не представлений	
Палеозойська	Пермський	285	не представлений	
	Кам'яновугільний	350	не представлений	
	Девонський	400	не представлений	
	Силурійський	440	плитчасті і грудкуваті вапняки, доломіти, доломітові мергелі	берегові схили Дністра та його приток – Студениці, Тернави, Мукші, Смотрича, Жванчика, Збруча
	Ордовіцький	500	ясно-сірі кварцові пісковики, сірі верстуваті вапняки	Долини Дністра та його приток – Руски, Студениці, Тернави
	Кембрійський	570	пісковики	околиці села Китайгород
	Протерозойська	2600	гнейси, мігматити	берегові схили Дністра та його приток – Руски, Ушиці Данилівки, Калюсу та півн.-сх. частина області
Архейська		4000	діорити, гнейси, мігматити, кварцити, кристалічні сланці, кристалічні вапняки	Долини Південного Бугу, Случа та їх приток

Джерело: сформовано на основі [6].

Хмельниччина знаходиться в межах центрально-східної частини Подільської і крайньої східної частини Волинської височини. Перша з них займає середню і південну частину області (4/5 від її території), виочина — високо піднята над рівнем моря і має переважно плоску або хвилясту поверхню. Цю частину височини називають ще Подільським плато. Волинська височина займає весь Славутський та північні частини Ізяславського, Шепетівського і Полонського районів та відзначається меншими абсолютними висотами.

Середня абсолютна висота області — 275 м. над рівнем моря, максимальна висота — г. Велика Бугаїха (409 м.), одна з вершин Товтр на північному заході Чемеровецького району, а мінімальна колись становила 73 м. (при впадінні р. Матірка в Дністер на межі з Вінницькою обл.), а зараз становить 121 м. (рівень Дністровського водосх.). В цілому ж поверхня області має нахил від середньої найвищої частини до північної та південної окраїн [15].

Рельєф області сформувався під дією ендегенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) процесів. Ендегенні процеси спричинили тек-

тонічні рухи, які поділили кристалічний щит і фундамент плити на окремі блоки та підняли або опустили їх. Серед зовнішніх рельєфоутворюючих чинників найбільше значення має діяльність поверхневих вод. Водна ерозія (розмив і змив відкладів текучими водами — ріками та опадами) утворює промоїни, яри, балки, долини з пологими, скелястими чи каньйоноподібними схилами. В тих місцях, де вапняки і гіпси розчинені поверхневими і підземними водами, зустрічаються карстові форми рельєфу (в тому числі, печери). Є також в області піщані бархани і дюни, насипані вітром.

Середню частину Хмельниччини від Збруча до її східних меж займає Верхньобузька височина. Вона є найвищою ділянкою області: абсолютні висоти часто перевищують 350 м., піднімаючись у ряді місць до 380–396 м. Західна частина Верхньобузької височини має відносно рівну поверхню, тут розташована Авратинська височина, де беруть початок найбільші ріки області Збруч, Случ і Південний Буг, але незважаючи на це, Побужжя значно менше розчленоване долинами річок, ніж Придністров'я. Ці території сприятливі для розвитку вод-

ної рекреації. Долини та заплави річок придатні для полювання, збирання ягід, грибів та лікарських рослин. Важливе значення для рекреації має естетична цінність території, можливість її залучення для потреб рекреації.

Орографічні ресурси, в першу чергу, нерівності земної поверхні, сприяють розвитку окремих напрямків рекреаційної діяльності, пов'язаних зі спуском чи підйомом: гірський і пішохідний туризм, скелелазання, даунхіл, дельтапланеризм тощо. Орографічні ресурси є також підґрунтям для розвитку екологічного, пізнавального, екстремального та спелотуризму.

Для Придністров'я характерні цікаві форми вивітрювання [3, с. 6]. В південно-західній частині Придністров'я, в місцях поширення гіпсів, утворилися досить великі карстові провали та печери, перша була відкрита біля с. Завалля Кам'янець-Подільського району — печера "Атлантида", яка є пам'яткою природи загальнодержавного значення. Печера "Атлантида" (довжина — 2400 м., площа — 3120 м²) — одна з найчарівніших печер Волино-Подільського плато, пам'ятка неогену. Вона була відкрита в 1969 р. і є єдиною в межах Поділля печерою з чітко вираженою трьохповерховою будовою. Нижній (перший) поверх представлений високими та широкими галереями, другий — звуженими до 1—1,5 м. порожнинами, третій — двома невеликими ходами заввишки 5 м. Натічні форми збереглися в бортах печери, в далеких залах є сталактити, сталагміти. Атлантида разом із прилеглою територією загальною площею 10 га є пам'яткою природи державного значення.

Неподалік від Завальської печери "Атлантида" київськими спелеологами в неогенових гіпсах відкрита ще одна невелика карстова печера "Малишка-Киянка". В печері представлені кристали гіпсу різних форм та кольорів, деякі з них мають довжину до 0,5 м. [1, с. 126].

Доволі цікавими для екскурсійного відвідування є невеликі вапнякові Нігинські печери (Залучанські та Черчинські): печера "Безіменна" або "Людська" є найбільшою з них. Входить до печер відкриваються у 10-метровому прямовисному відслоненні силурійських вапняків, які утворюють борт каньйону Смотрича [5, с. 423].

Не менш легендарною й туристично atrakційною у НПП "Подільські Товтри" є Кармалюкова печера біля с. Привороття. У ній, за переказами, тривалий час переховувався і приховував відібрані в багатіїв скарби народний месник Устим Кармалюк. Ще одна печера Кармалюка з штучним водоспадом (скельний монастир) знаходиться в с. Маліївці Дунаєвецького

району області. Колись тут був стародавній слов'янський (а може, ще й язичницький) монастир. В обох Кармалюкових печерах цікаво оглянути залишки вівтаря та графіті на земляних стінах.

Унікальною пам'яткою природи та історії є печерний (скельний) чоловічий монастир у Бакоті.

Перша згадка про монастир зафіксована у київській Книзі 1362 року, де той згадується як "давню існуючий". Засновником монастиря був преподобний Антоній (засновник Києво-Печерської Лаври). За Іпатіївським літописом, в 1255 році містом заволоділи монголо-татари. Монахи і жителі міста сховалися від них в лабіринті монастирських печер. Загарбники пропонували вийти, здатися і відректися від віри, але не досягнувши успіху в переговорах, засипали вихід величезними каменями.

Історія Бакоти закінчилася в 1981 р., коли в ході будівництва Новодністровської ГЕС, населення було виселено в сусідні міста та села, а сам населений пункт повністю затоплений водою [2, с. 38].

Надзвичайно мальовничою пам'яткою природи загальнодержавного значення, що входить до складу НПП "Подільські Товтри" є Товтра Самовита. Розташована Товтра недалеко від с. Залуччя і с. Біле Кам'янець-Подільського району. Ця комплексна геологічна та ландшафтно-ботанічна визначна пам'ятка є унікальним творінням природи часів сарматів. Аналогів вона не має на всьому відрізку Товтрового кряжа. Питання про надання заповідності даній товтрі вперше підняв Михайло Круцкевич, який просто закохався в природу Подільського краю. На основі складеного ним обґрунтування, Товтра Самовита в 1975 р. і придбала статус визначної пам'ятки природи загальнодержавного значення.

Самовита є відкритою товтрою, тобто не вкритою лісами. Вона входить до складу бічних товтр, які створюють так звану "Лагуну Ласкарева". Самовита від аналогічних товтр помітно відрізняється формою. Більшість товтр мають конусоподібну вершину, а Самовита представлена вузьким хребтом, який тягнеться зі сходу на захід завдовжки 80 м. Площа її складає 3,83 га., вона виступає над навколишньою рівниною заввишки до 35 м. над рівнем моря. Завдяки своїй автономності, Товтра менше піддавалася антропогенному впливу. Степова і лучно-степова рослинність краще представлена на схилах південної, східної і західної експозицій. Тут зростає близько 250 видів рослин. Це єдина товтра, де в такому об'ємі збе-

реглися степові і лучно-степові угруповання рослинності Подільських товтр.

Справа від Товтри Самовитої знаходиться ботанічний заказник місцевого значення — Черчецька Товтра, розташований на пд. від с. Біла поблизу с. Черче Чемеровецького р-ну. Площа Черчецької Товтри становить 4,5 га.

Саме с. Черче розташоване на високому півострові, який утворюється глибокою долиною р. Смотрич, на її правому березі, по сусідству з с. Залуччя, яке знаходиться на лівому березі дещо південніше, в 25 км. від Кам'янця-Подільського.

Поблизу Черче знаходяться відомі печери, які називаються Залучанськими, бо розташовані на землях с. Залуччя.

Цікавим із точки зору орографічних рекреаційних ресурсів є с. Карачківці, розташоване на березі р. Смотрич на широкому півострові з вузьким перешийком [4, с. 34]. Всю ширину перешийка займають залишки давньоруського городища. Досліджено тут і поселення пізнього палеоліту. Оточені з усіх сторін товтрами, Карачківці дуже подібні до гірського поселення. З північно-західної сторони вище села, на правому березі Смотрича, здійнялася гора Сокіл, яка є ландшафтним заказником загальнодержавного значення, висотою 348 м. над рівнем моря. На половині висоти г. Сокіл видніються два входи до печер. Зараз печери невеликі за розміром, а на початку століття вони мали ходи до 150 м. В середині печери нагадують невеликі кімнати; дуже обсмалені, мабуть, колись в них розкладали вогнища. На протилежному березі Смотрича, навпроти Сокола, розкинулася Оксан-гора. Її підстави припускають, що ці дві гори дуже давно складали єдине ціле, але вони стояли на перешкоді тоді повноводного і бурхливого Смотрича, і, пробиваючи собі шлях до Дністра, Смотрич розмив русло, розділивши гори. За народними переказами на місці нинішніх Карачковець було колись велике столичне місто. Але його зруйнував половецький хан "Солодовий Буняк". Кажуть, що в Карачківських печерах розбійник Боян ховав свої незлічені скарби. В густому лісі біля села, свого часу переховувалися Устим Кармелюк і його побратими.

ВИСНОВКИ

Хмельницька обл. має високий рівень концентрації природно-географічних рекреаційних ресурсів на своїй території, тому їх аналіз є надзвичайно актуальним, оскільки розкриваються значні перспективи розвитку рекреаційної діяльності та туризму на теренах області.

Література:

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. 395 с.
2. Геренчук К. И. Природа Хмельницької області. Львов: Вища школа, 1980. 152 с.
3. Журба І. Є. Економіко-географічні засади раціонального природокористування в регіоні (на прикладі Хмельницької області): автореф. дис. к. геогр. наук: 11.00.02. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2002. — 17 с.
4. Заставецький Б. І., Заставецька О. В., Дітчук І. Л. Географія Хмельницької області. Тернопіль: орендне п-во "Тернопільська обласна друкарня", 1995. 96 с.
5. Любіцева О. О., Панкова О. В., Стафійчук В. І. Туристичні ресурси України. К.: "Альтерпрес", 2007. 369 с.
6. Історико-культурні, географічні та економічні аспекти розвитку туризму на Хмельниччині: колективна монографія [кол. авторів; за ред.: С. А. Копилов (гол. ред.), С. Е. Баженова (наук. ред.)]. Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун. ім. Івана Огієнка, 2017. 168 с.

References:

1. Beydyk, O. O. (2001), *Rekreatsiyno-turystski resursy Ukrainy: metodolohiya ta metodyka analizu, terminolohiya, rayonuvannia* [Recreational-touristic resources of Ukraine: methodology and methods of analysis, terminology, zoning], Kyiv university, Kyiv, Ukraine.
 2. Gerenchuk, K. I. (1980), *Pryroda Khmel'nytskoyi oblasti* [Nature of Khmelnytska region], Vyscha shkola, Lviv, Ukraine.
 3. Zhurba, I. Y. (2002), "Economical and geographical basis of rational nature using (on Khmelnytska region example)", Abstract of Ph.D. dissertation, Geography, Ivan Franco Lviv national university, Lviv, Ukraine.
 4. Zastavetsky, B. I., Zastavetska, O. V. and Ditchuk, I. L. (1995), *Neohrafiya Khmel'nytskoyi oblasti* [Geography of Khmelnytska region], Ternopil regional press, Ternopil, Ukraine.
 5. Lyubitseva, O. O. (2007), *Turystychni resursy Ukrainy* [Touristic resources of Ukraine], Alterpress, Kyiv, Ukraine.
 6. Kopylov, S. A. and Bajenova, S. E. (2017), *Istoryko-kul'turni, geohrafichni ta ekonomichni aspekty rozvytku turyzmu na Khmel'nychchyni*: [Touristic Khmelnytschyna: historical and cultural, natural and geographical aspects of development], Ivan Ogiyenko Kamyanets-Podilsky national university, Kamyanets-Podilsky, Ukraine.
- Стаття надійшла до редакції 03.01.2023 р.*